

๑๑๐. ธรรมานุธรรมปฏิบัติตลอดกาล

Never Ended Practice in Accord with the Dhamma

ขอน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

In Honor of the Blessed One of the Fully Enlightened One

By Nithee Siripat – Siripat.com and Academiae Network. 2016

ความสำคัญของบทความ

เมื่อผู้ปฏิบัติตนเป็นพุทธศาสนิกชนอย่างแท้จริงแล้ว บุคคลนั้นย่อมถือเป็นผู้ปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าของพวกเราทั้งหลาย ไม่เป็นอื่นโดยประกอบความวิการใดๆ อย่างเด็ดขาด กล่าวคือ จักต้องลงมือทำจริงปฏิบัติจริง ให้เห็นผลจริง ด้วยตนเอง ที่เรียกว่า “ธรรมานุธรรมปฏิบัติ” หมายถึง (๑) *ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม* นั่นคือ (๒) *ปฏิบัติธรรมถูกต้อง* ให้ธรรมย่อคดีย่อมแก่ธรรมใหญ่ สอดคล้องตามวัตถุประสงค์ของธรรมทั้งหลายที่สัมพันธ์กัน หรืออีกนัยหนึ่ง คือ (๓) *ดำเนินชีวิตถูกต้องตามธรรม* เพื่อให้บรรลุความสิ้นไปแห่งกิเลสอาสวะทั้งหลายจากจิตใจ ที่เรียกว่า “สันติบทแห่งพระนิพพาน” หรือเพื่อให้สำเร็จแห่งพุทธภาวะในพระธรรมวินัยนี้ให้ได้ การปฏิบัติธรรมอย่างเล่นๆ ไม่ตั้งใจมั่นคง สิ่งที่ได้ก็เป็นเรื่องเล่นๆ อย่างไรสาระได้เช่นกัน [กฎแห่งกรรม] ชีวิตก็กลายเป็นเรื่องเล่นๆ อยู่ในโลกแห่งมายาหลอกลวงแม้แต่ตัวเอง ไม่ใช่คนอื่นเข้ามาหลอกลวง สอพลอ บิบบ้างจับขู่เข็ญ แต่อย่างไร ตัวเองทำตัวเองทั้งสิ้น เพราะไม่ใช่ปัญญาประกอบด้วยเหตุผลในการคิดพิจารณาไตร่ตรองชีวิตของตนอย่างถูกต้องตามธรรมหรือสัจธรรม ที่เรียกว่า “อริยสัจ ๔” อนึ่ง ชีวิตแต่ละชีวิตต่างก็มีความเป็นอิสระ มีเสรีภาพ ในการดำเนินชีวิต ที่จะตัดสินใจเลือกทางดำเนินชีวิตให้เป็นของตน ถ้าถือเป็นชาวพุทธ ก็ให้เป็นพุทธศาสนิกชนอย่างแท้จริง รู้จริง ทำจริง ให้เห็นจริงๆ ตามพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า อย่าทำตัวเป็นไก่หลอกลิงไปวันๆ หนึ่ง ด้วยความไม่แท้จริง [อวิชชา] หรือทำไปเพราะหลงใหลขาดสติ [โมหะ] เพราะวิถีชีวิตเช่นนี้ประกอบด้วยความประมาทในพระธรรมและชีวิตอย่างน่าเสียดายเวลาชีวิต ก็ได้เกิดมาแล้วชาตินี้ ก็ทำสิ่งดีเป็นอุดมมงคลแก่ชีวิตด้วยการปฏิบัติธรรมอย่างถูกวิธี นั่นคือ ดำเนินชีวิตถูกต้องตามพุทธธรรมแห่งพระพุทธศาสนา [เดี๋ยวก็วันพระอีกแล้ว ทำอะไรอยู่อีก แล้วไม่คิดอะไรอีกเลยหรือ] ก็เท่านี้เอง แล้วมันยากตรงไหน.

บทความที่ ๑๐๐ ประจำปี ๒๕๕๕ – ฆัมมานุชัมมปฏิบัติตลอดกาล

ในการดำเนินชีวิตถูกต้องตามธรรมนั้น คือ ผู้ครอบสติสำรวมระลึกรู้ด้วย “ฆัมมานุชัมมปฏิบัติ” [ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม] และสัมปชัญญะตระหนักรู้ชัดด้วย “ฆัมมานุชัมมปฏิบัติ” [ปฏิบัติธรรมถูกต้องหลัก] สิ่งนี้ย่อมแสดงถึง สาธุชนผู้ประกอบด้วยคุณธรรมส่วนหนึ่งที่เกิดจากความเจริญงอกงามหรือธรรมเป็นเครื่องเจริญ ที่เรียกว่า “วุฑฒิธรรม ๔” [วุฒิ ๔] นั่นคือ ธรรมที่เป็นไปเพื่อปัญญาวุฒิ [ปัญญาวุฒิธรรม] คือ เพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญา ดังนี้

“วุฑฒิธรรม ๔” หมายถึง ธรรมเป็นเครื่องเจริญงอกงามหรือ ไพบูลย์ด้วยปัญญา ได้แก่

- (๑) “**สัปปริสสังเสวะ**” คือ **เสวนาสัตบุรุษ** คบหาท่านผู้ทรงธรรมทรงปัญญาเป็น นั่นคือ เสวนาท่านผู้รู้ ผู้ทรงคุณความดี มีความประพฤติดชอบด้วย กาย-วาจา-ใจ
- (๒) “**สัทธัมมัสสวนะ**” คือ **สดับฟังสัทธรรม** ใส่ใจเล่าเรียนฟังอ่านหาความรู้ให้ได้ธรรมที่แท้ ตั้งใจฟัง คำสั่งสอนของท่าน เอาใจใส่เล่าเรียน
- (๓) “**โยนิโสมนสิการ**” คือ **ทำในใจโดยแยบคายด้วยกลอุบายวิธี** รู้จักคิดพิจารณาหาเหตุผลโดยถูกวิธี นั่นคือ รู้จักคิดพิจารณาให้เห็นเหตุผลคุณโทษในสิ่งที่ได้เล่าเรียนสดับฟังนั้น จับสาระที่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้
- (๔) “**ฆัมมานุชัมมปฏิบัติ**” คือ **ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม** ปฏิบัติธรรมถูกต้องหลัก ให้ธรรมย่อยคล้อย แก่ธรรมใหญ่ สอดคล้องตามวัตถุประสงค์ของธรรมทั้งหลายที่สัมพันธ์กัน นั่นคือ นำสิ่งที่ได้เล่าเรียนและตรัสตรองเห็นแล้วไปใช้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลัก สอดคล้องกับความมุ่งหมายของ หลักการนั้นๆ

ฉะนั้น ความเจริญงอกงามแห่งปัญญาจึงเป็นกิจกรรมหรือภาระหน้าที่ของบุคคลผู้ทรงพุทธานุภาพแห่งผู้รู้ ซึ่งแสดงนัยถึง บุคคลผู้เป็น “**พหูสูต**” หมายถึง **ผู้เรียนรู้อย่างมาก ศึกษาค้นคว้าวิจัยธรรมมาก ผู้ยังถึงภูมิแห่งปัญญารอบรู้ในโลกและชีวิต** หรือ **ผู้ที่ทรงศีลทรงธรรมดังปราชญ์มุนีได้** พระพุทธศาสนานับเป็นพระศาสนาแห่งปัญญา ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญงอกงามด้วยการใช้เหตุและผลที่สัมพันธ์ด้วยเหตุปัจจัยทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ผู้ที่ขึ้นชื่อว่า “**พุทธศาสนิกชน-ชาวพุทธ**” ดีแล้วนั้น จึงต้องไปหาความรู้ตลอดชีวิตไม่ประมาทละเลยการใช้ปัญญา กล่าวคือ ต้องรู้เห็นอะไร ด้วยความเข้าใจ อย่างถ่องแท้ ชัดเจน ถูกต้อง ที่เป็นจริงด้วย “**กฏธรรมชาติ**” [ไตรลักษณ์-ธรรมฐิติ-ตถตา] ไม่ใช่เรียนรู้อยู่ภายใต้อำนาจครอบงำแห่งกิเลสตัณหาและทิฏฐิอย่างหลงใหลขาดสติสัมปชัญญะ ไม่สามารถที่จะกำจัดความลึกลับสับสนอันเป็นข้อกัฏขาในธรรมทั้งหลายได้ จึงทำให้กระบวนการคิดไม่ตั้งอยู่บนพื้นฐานที่ถูกต้องตามเป็นจริง ดังนั้น ผู้ที่จะได้ชื่อว่า “**ผู้รู้แห่งพุทธะ**” นั้น ต้องเริ่มต้นพื้นฐานปัญญาด้วย “**คุณสมบัติแห่งผู้เรียนรู้อย่างมาก**” ที่เรียกว่า “**พหูสูตมืองค์ ๕**” ดังนี้

“พหูสูตมืองค์ ๕” หมายถึง คุณสมบัติที่ทำให้ควรได้รับชื่อว่าเป็นพหูสูต นั่นคือ ผู้ได้เรียนรู้มาก หรือผู้คงแก่เรียน ได้แก่

- (๑) “พหูสูต” คือ ฟังมาก นั่นคือ ได้เล่าเรียนสดับฟังไว้มาก
- (๒) “ชตา” คือ จำได้ นั่นคือ จับหลักหรือสาระได้ ทรงจำความไว้แม่นยำ
- (๓) “วจา ปริจิตา” คือ คล่องปาก นั่นคือ ท่องบ่นหรือใช้พูดอยู่เสมอจนแคล่วคล่องจัดเจน
- (๔) “มนสานุเปกขิตา” คือ พังใจขึ้นใจ นั่นคือ ใส่ใจนึกคิดพิจารณาจนเจนใจ นึกถึงครั้งใด ก็ปรากฏเนื้อความสว่างชัด
- (๕) “ทิฏฐิยา สุปฏิวิฐา” คือ ขบได้ด้วยทฤษฎี หรือ ทางตลอดคดีด้วยทฤษฎี [ทิฏฐิสัมปทา] นั่นคือ มีความเข้าใจลึกซึ้ง มองเห็นประจักษ์แจ้งด้วยปัญญา ทั้งในแง่ความหมายและเหตุผล

โดยธรรมชาติของความเป็นมนุษย์นั้น ความสมบูรณ์ด้วยสมรรถนะทางด้านสมองของมนุษย์ ทำให้มนุษย์มีกระบวนการคิดจากขั้นพื้นฐานธรรมดา จนไปถึงขั้นสูง ที่เรียกว่า “อัจฉริยบุคคล” [Genius] หรือ “ผู้มีปัญญาล้ำเลิศ” [Illuminati] รวมทั้ง “ปราชญ์เมธี” [Philosopher] แต่ในทางธรรมนั้น หมายถึง “พหูสูต-สัตัพัญญู” [Omniscience] รวมทั้ง “ปราชญ์มุณี” [The Calmed One or Sage] โดยเฉพาะอย่างยิ่ง องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลายนั้น ทรงได้รับพระฉายาว่า “มหาบุรุษ-เอกบุรุษ-อุดมบุรุษ-พระตถาคต-พระบรมศาสดาในโลก” [พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า-พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า] เพราะพระองค์ทรงประกอบด้วยคุณของพระพุทธเจ้าหลักๆ ๒ ประการ ที่เรียกว่า “พุทธคุณ ๒” ดังนี้

“พุทธคุณ ๒” หมายถึง คุณของพระพุทธเจ้า ได้แก่

- (๑) “อตตहितสมบัติ” คือ ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน กล่าวคือ ทรงบำเพ็ญประโยชน์ส่วนพระองค์เองเสร็จสิ้นสมบูรณ์แล้ว พระคุณข้อนี้มุ่งเอา “พระปัญญา” เป็นหลัก เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จ “พุทธภาวะ” คือ ความเป็นพระพุทธเจ้า และ “ความเป็นอตตนาถะ” คือ พึ่งตนเองได้
- (๒) “ปรหิตปฏิบัติ” คือ การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น กล่าวคือ ทรงบำเพ็ญพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น พระคุณข้อนี้มุ่งเอา “พระกรุณา” เป็นหลัก เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จ “พุทธกิจ” คือ หน้าที่ของพระพุทธเจ้า และ “ความเป็นโลกนาถ” คือ เป็นที่พึ่งของชาวโลกได้

ดังนั้น พุทธคุณจึงสรุปย่อลงเป็นเพียง ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) “ปัญญาคุณ” กับ (๒) “กรุณาคุณ” แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับแนวทางดำเนินปฏิบัติตามเส้นทางแห่งอริยมรรค [ไตรสิกขา] นั้น ต้องประพฤติปฏิบัติให้เข้าถึงพุทธภาวะที่ประกอบด้วยพุทธคุณ ๓ ประการ [พุทธคุณ ๓: ผู้รู้-ผู้ตื่น-ผู้เบิกบาน] ได้แก่

- (๑) “ปัญญาคุณ” [Wisdom] หมายถึง พระคุณคือพระปัญญา-อริปัญญาสิกขา
- (๒) “วิสุทธิคุณ” [Purity] หมายถึง พระคุณคือความบริสุทธิ์-อริจิตตสิกขา
- (๓) “กรุณาคุณ” [Compassion] หมายถึง พระคุณคือพระมหากรุณา-อริศีลสิกขา

ด้วยเหตุนี้ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสำเร็จพุทธภาวะสมบูรณ์ยิ่งด้วย “พระปัญญาคุณ” อันถือเป็นแนวทางดำเนินปฏิบัติตามด้วย “ขันติ” และ “วิริยะ” ซึ่งพุทธศาสนิกชนทั้งหลายนั้น พึงต้องน้อมนำมาใส่ตน และลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง ให้ได้เห็นผลสำเร็จตามจุดหมายแห่งการปฏิบัติ [ธัมมานุชัมมปฏิบัติปา]

“อุปัญญาตธรรม ๒” หมายถึง *ธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติเห็นคุณประจักษ์กับพระองค์เอง* นั่นคือ พระองค์ได้ทรงอาศัยธรรม ๒ อย่างนี้ ดำเนิน “*อริยมรรคา*” [อริยมรรคมีองค์ ๘-อริยสัจ ๔] จนบรรลุ จุดหมายสูงสุดด้วยพระองค์เอง ที่เรียกว่า “*อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ*” [อริยผล (สัมมาญาณ) -นิพพาน (สัมมาวิมุตติ-สัมมัตตะ ๑๐ (สภาวะอันถูกต้องโดยชอบ) -อเสขธรรม) และประกอบด้วย “*อนุตตริยะ ๓*” คือ *สภาวะอันเยี่ยม: ทัสตานุตตริยะ-ปฏิบัติทานุตตริยะ-วิมุตตานุตตริยะ*] ได้แก่

(๑) “*อสนุญฺจिता กุสเลสุ ธมฺเมสุ*” คือ *ความไม่สันโดษในกุศลธรรม* [กุสลธัมมานุโยค] ความไม่รู้ อิ่ม ไม่รู้พอในการสร้างความคิดและสิ่งที่ดี ซึ่งตรงกับ “*ขันติสังวร*” (ข้อ ๔ ในสังวร ๕) คือ *สำรวมด้วยขันติ* เช่น อดทนต่อหนาว ร้อน หิว กระหาย ถ้อยคำแรงร้าย และทุกขเวทนาต่างๆ ได้ ไม่แสดงความวิการ อันเป็นเหตุปัจจัยทำให้เกิด “*ปัญญาเห็นธรรม*” [ธรรมจักขุ]

(๒) “*อปปฎฺฐาณิตา ปธานสมฺมึ*” คือ *ความไม่ระย่อในการพากเพียร* [ชาคริยานุโยค] การเพียรพยายาม ก้าวหน้าเรื่อยไปไม่ยอมถอยหลัง ซึ่งตรงกับ “*วิริยสังวร*” (ข้อ ๕ ในสังวร ๕) คือ *สำรวมด้วยความเพียร* เช่น พยายามขับไล่ บรรเทา กำจัดอกุศลวิตกที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เป็นต้น ตลอดจนละ มิฉาชีพ เพียรแสวงหาปัจจัยสี่เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ ที่เรียกว่า “*อาชีวนปริสุทฺธิ*” อันเป็นเหตุ ปัจจัยทำให้เกิด “*ปัญญาเห็นตรัสรู้ธรรม*” [สัมโพธิญาณ]

เพราะฉะนั้น ในการเจริญอริยมรรคนั้น จะเห็นได้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมต้องประพฤติอริยธรรมให้สะอาดบริสุทธิ์ จากกิเลสทั้งหลาย ที่เรียกว่า “*ธัมมานุชัมมปฏิบัติ-ธัมมานุชัมมปฏิบัติปา*” คือ *ปฏิบัติธรรมให้ถูกวิธี* เพื่อให้เกิดอำนาจแห่งสมณะและวิปัสสนา ที่ทำให้เกิด “*ภาวนามยปัญญา*” [ปัญญาจักขุ] ที่เรียกว่า (๑) “*ปัญญาเห็นธรรมตามเป็นจริง*” [ทิพพจักขุญาณ-ยถาภูตญาณ] และ (๒) “*ปัญญาตรัสรู้ธรรม*” [สัมโพธิญาณ] ในการบรรลุเข้าถึงคุณพิเศษ ที่เรียกว่า “*อุตตรมนุสสธรรม*” ทั้งหลายได้นั้น จึงประกอบด้วยคุณชาติ ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) “*ขันติธรรม*” กับ (๒) “*วิริยธรรม*” โดยต้องพึงพา “*ตักยภาพทางกาย*” [กายภาวนา-ลีลาภาวนา] และ “*สมรรถนะทางปัญญา*” [จิตตภาวนา (ฌาน-สมณะ)-ปัญญาภาวนา (ญาณ-วิปัสสนา)] ที่ปราศจากนิर्वณหรือ บรรดาเหล่ามารอุปสรรคใดๆ ทั้งสิ้น ฉะนั้น แนวทางดำเนินตาม “*อริยมรรคมีองค์ ๘*” เพื่อให้เข้าถึงอริยสัจธรรม [อริยสัจ ๔] นั้น จึงทำให้การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างประเสริฐ ไม่เป็นปฏิปักษ์กับ “*มัชฌิมาปฏิปทา*” บุคคลผู้ปฏิบัติถูกต้องได้ ย่อมมีปริชาสามารถเข้าถึง “*ความเป็นพุทธภาวะ*” นั่นคือ “*พุทธคุณ ๓*” ได้แก่ (๑) *ผู้รู้-ปัญญา* โดยไม่ทำความชั่วทั้งหลาย (๒) *ผู้ตื่น-วิสุทฺธิ* โดยทำความดีทั้งปวง (๓) *ผู้เบิกบาน-กรุณา* โดยทำจิตใจให้เบิกบาน กล่าวโดยสรุป ธรรมทั้งปวงมาประชุมลงที่ คำว่า “*ความไม่ประมาท*” [อัปมาทะ] นั่น คือ การดำเนินชีวิตอย่างระมัดระวังด้วยความไม่ประมาท มีชีวิตอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ มีปริชาสามารถรู้

เห็นในสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องตามเป็นจริง จึงทำให้สามารถปล่อยในความถึ่มั่นยึดมั่นในนามรูปแห่งขันธ ๕ [อุปาทานขันธ] จนกลายเป็นความทุกข์ไม่สิ้นสุดในชีวิต [อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์-สังสารทุกข์] ในอีกนัยหนึ่ง การจะเข้าถึงภาวะอันถูกต้องได้ [สัมมัตตะ] ก็ต้องคิดและทำให้ถูกต้อง [สัมมาปฏิบัติ] และในทางกลับกัน การดำรงมั่นในภาวะอันผิด [มิจฉัตตะ] ก็เพราะคิดผิดและทำผิด [มิจฉาปฏิบัติ] นั่นเอง ด้วยเหตุนี้แนวคิดในการประพฤติปฏิบัติธรรมที่ถูกต้องตามคลองธรรม จึงเป็นภาวะอันถูกต้อง [สัมมัตตะ ๑๐-อเสขธรรม] และภาวะอันเยี่ยม [อนุตตริยะ ๓] ประกอบกัน เพื่อจะนำทางสู่ความจริงอันประเสริฐ [อริยสัจ ๔] และการบรรลุธรรมสำเร็จถึง “บรมธรรมแห่งนิพพาน”

ในความเป็นจริงนั้น ธรรมเครื่องเกื้อหนุนในความตรัสรู้และสนับสนุนอริยมรรคา [มรรคภาวนา] หรืออริยมรรค นั้น เรียกว่า “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” [เสขปฏิบัติ] ได้แก่ สติปัญญา ๔-ปธาน ๔-อิทธิบาท ๔-อินทริย ๕-พละ ๕-โพชฌงค์ ๗-มรรคมืองค์ ๘ และมีคำไวพจน์ ได้แก่ “อภิญญาเทสิตธรรม ๓๗” หรือ “สันติบท” [ธรรมที่เป็นไปเพื่อการบรรลุสันติ] รวมทั้งเป็น “อมตบท” และ “นิพพานบท” และยังถือเป็น “เสริธรรม-ธรรมเสริ” อีกด้วย แต่อย่างไรก็ตาม ในบรรดาสภาวธรรม [ปรมาตถสัจจะ ๓๗ องค์] นั้น ถ้านับตัวสภาวธรรมแท้ๆ ตัดจำนวนที่ซ้ำออกไป มี ๑๔ ได้แก่ สติ-วิริยะ-ฉันทะ-จิตตะ-ปัญญา-สัทธา-สมาธิ-ปีติ-ปีสัทธา-อุเบกขา-สัมมาสังกัปปะ-สัมมาวาจา-สัมมากัมมันตะ-สัมมาอาชีวะ เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติตามคลองธรรมอย่างถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น จำเป็นต้องเข้าใจอย่างถูกต้องเช่นกันในบรรดาเหล่าสภาวธรรมแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายนี้ด้วย กล่าวโดยสรุป คือ ให้ถือประพฤติปฏิบัติตามแนวทางอันประเสริฐใน “อริยมรรคมืองค์ ๘-อริยอัฏฐังคิกมรรค” ดังรายละเอียดเพิ่มเติมต่อไปนี้

“อริยมรรคมืองค์ ๘-อัฏฐังคิกมรรค” เรียกเต็มว่า “อริยอัฏฐังคิกมรรค” แปลว่า “ทางมืองค์แปดประการ อันประเสริฐ” คือ “มัคคังคะ” [องค์แห่งมรรค] โดยลำดับจาก “อริปัญญา-อริศีล-อริจิตต์” โดยนัยแห่ง “มัชฌิมาปฏิบัติ” ดังนั้น “มรรคมืองค์ ๘” มีความสำคัญในการเจริญภาวนา ทั้งฝ่ายสมณะ [ฌาน ๔] และฝ่ายวิปัสสนา [มรรค ๔-ผล ๔] ที่ต้องมี “มัคคังคะ ๘” [อัฏฐมัคคังควิกาวณญาณ-ญาณ ทำให้แจ้งซึ่งองค์แห่งมรรค ๘] และ “จริยา ๘” คือ ลักษณะความประพฤติ การครองตน ดังนี้

- (๑) “สัมมาทิฐิ” — เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้หรืออริยสัจ ๔ เห็นไตรลักษณ์ รู้กุศลและอกุศลมูลกับกุศลและอกุศลมูล หรือ เห็นปัจจุสมุขบาท นั่นคือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด คือ มีสัมปชัญญะ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม ความเห็นชอบ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค = **ทสฺสนจริยา** [การเห็นด้วยปัญญา-การเห็นตามเป็นจริง]
- (๒) “สัมมาสังกัปปะ” — คำริชอบ ความนึกคิดที่เป็นกุศลจิต ได้แก่ เนกขัมมะ-อพยบาท-อวิหิงสา นั่นคือ ความตริก ความตริกอย่างแรง ความคำริ ความที่จิตแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความความคำริชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค = **อภิโรปนจริยา** [การตริกอารมณ์แห่งจิต-มุมมองแห่งกระบวนทัศน์ มีความนึกคิดชอบในใจ]

- (๓) “**สัมมาวาจา**” — **เจรจาชอบ** ได้แก่ “**วจีสุจริต ๔**” นั่นคือ การงด–การเว้น–การเลิกละ–เจตนา เครื่องเว้น จากวจีสุจริต ๔ กิริยา ไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุวจีสุจริต ๔ วาจาชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค = **ปริคคหจริยา** [การกำหนดสำรวม]
- (๔) “**สัมมากัมมันตะ**” — **กระทำชอบ** ได้แก่ “**กายสุจริต ๓**” นั่นคือ การงด–การเว้น–การเลิกละ–เจตนา เครื่องเว้น จากกายสุจริต ๓ กิริยา ไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุกายสุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค = **สมุฏฐานจริยา** [สิ่งที่ทำขึ้น–สภาพที่ตั้งขึ้นด้วยสำรวม]
- (๕) “**สัมมาอาชีวะ**” — **เลี้ยงชีพชอบ** ได้แก่ เว้นมิฉาชีพ ประกอบสัมมาชีพ นั่นคือ การงด–การเว้น–การเลิกละ–เจตนา เครื่องเว้น จากมิฉาอาชีพ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่หลอกลวง การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุมิฉาอาชีพ การเลี้ยงชีพชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค = **โฆทานจริยา** [ความฟ่องแผ้วบริสุทธิ์–การกระทำที่บริสุทธิ์]
- (๖) “**สัมมาวายามะ**” — **พยายามชอบ** ได้แก่ “**ปธาน ๔–สัมมัตปธาน ๔**” นั่นคือ การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยผล ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค = **ปักคหจริยา** [ความเพียรที่พอดี–การยกจิตไว้]
- (๗) “**สัมมาสติ**” — **ระลึกรู้ชอบ** ได้แก่ “**สติปัฏฐาน ๔**” นั่นคือ ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติผละ สัมมาสติ ความระลึกรู้ชอบ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค = **อุปัฏฐานจริยา** [สติคมชัด–สติแก่กล้า–การอุปการะจิต]
- (๘) “**สัมมาสมาธิ**” — **ตั้งจิตมั่นชอบ** ได้แก่ “**ฌาน ๔**” นั่นคือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธินทรีย์ สมาธิผละ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค = **อวิกเขปจริยา** [ความไม่ฟุ้งซ่าน–การสำรวมจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน]

ฉะนั้น “**มัคคังคะ ๘**” คือ มรรคา [อัญมณัมคังคักวิภาวนญาณ–ญาณทำให้แจ้งซึ่งองค์แห่งมรรค ๘] และ “**จริยา ๘**” คือ ลักษณะความประพฤติ การครองตน จะสัมพันธ์โดยตรงกับสภาวะธรรมทั้งหมดที่เป็นองค์ประกอบใน “**โพธิปักขิยธรรม ๓๗–อภิญญาเทสิตธรรม ๓๗**” [เสขปฏิบัติทา] โดยพิจารณาชนิดตามลำดับสภาวะธรรมแต่ละองค์ธรรมหรือสภาวะธรรม แต่อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าผู้ปฏิบัติผู้นั้น จะมีสภาวะแห่งจิตเป็นเช่นใด หรืออยู่ในสภาพแวดล้อมเช่นใด ก็ตาม ซึ่งถูกควบคุมหรือกัสมุ้รุมด้วยปริยภูฐานกิเลสทั้งหลาย รวมทั้งกิเลสอย่างละเอียด ที่ฝังลึกในพื้นจิตตสันดาน ที่จะพร้อมเข้าร่วมสนธิกำลังในบางโอกาสที่เหมาะสม ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น จะต้องมิจิตที่ประกอบด้วยความหนักแน่นด้วยเสถียรภาพมั่นคงไปแปรเปลี่ยนไปมาหรืออ่อนแอที่เรียกว่า “**เอกัคคตาแห่งสมาธิ**” [สมาธินทรีย์ ที่มีวิริยอินทรีย์ คือ ปรารภความเพียรในการกำจัดอกุศลและทำกุศล

ไม่ลดละดูค้าย ซึ่งทำให้เกิดสตินทรีย์ที่สะอาดบริสุทธิ์ จึงทำให้เกิดปัญญาอินทรีย์กลายเป็นวิชาและญาณ และอุเบกขินทรีย์ จึงวางเฉยในอารมณ์เพราะเห็นตามเป็นจริงในจุดถดถอย] อันมีบาทฐานแห่งกำลังอำนาจด้วย “อธิจิตต์” คือ จิตอันยิ่ง ประกอบด้วย “มรรคา ๓” แห่ง ไตรสิกขา และ อริยมรรคมีองค์ ๘ ร่วมกัน ได้แก่ (๑) สัมมาวายามะ-สัมมปปธาน ๔ (๒) สัมมาสติ-สติปัญฐาน ๔ และ (๓) สัมมาสมาธิ-รูปฌาน ๔ ในขั้นนี้ ก็จะเห็นว่า เกิดสภาวะธรรมสัมปยุตต์กันระหว่าง “สมณะ-วิชา” กับ “วิปัสสนา-ญาณ” [สหชาตธรรม: ธรรมที่เกิดร่วมกัน] ด้วย “ญาณทัสสนะ” หมายถึง การเห็นด้วยปริชาหยังรู้หรือญาณในวิปัสสนา

ด้วยเหตุนี้ หลักธรรมว่าด้วยการปฏิบัติธรรมให้ถูกวิธีคลองธรรมตามแนวทางสายกลางแห่งปัญญาที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” ก็คือ “ธัมมานุวัตรปฏิบัติ” หรืออีกนัยหนึ่ง ก็ให้ดำเนินชีวิตตามครรลองคลองธรรมโดย “อริยมรรคมีองค์ ๘” นั่นคือ (๑) **ข้อมรรคา ๘ อย่าง** กับ (๒) **ข้อจริยา ๘ ลักษณะ** ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องประพฤติปฏิบัติให้สอดคล้องกันอย่างลงตัว นอกจากนี้ ยังต้องมีความตั้งใจอย่างเด็ดเดี่ยวจริงจังในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุความสำเร็จถึง “โลกุตตรธรรม ๘” ได้แก่ (๑) **โลกุตตรมรรค** (๒) **โลกุตตรผล** และ (๓) **นิพพาน** ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมไม่ตั้งจุดมุ่งหมายไว้สูงสุดเช่นนี้ ก็ไม่ทราบว่าจะทุ่มเทกำลังกายกำลังใจในการปฏิบัติธรรมนี้เพื่ออะไร ก็เปรียบเสมือนคนไม่มีเป้าหมายในการดำเนินชีวิต ที่เรียกว่า “นรชนผู้หลงทิศ” ถ้ามีอาการหนักหน่อย ก็คงถึงขั้นเสียดสีหรือมีสติฟันเฟือง ไปเท่านั้นเอง ไร้สาระในชีวิต อยู่ไปวันๆ เท่านั้น หรือที่เรียกว่า “ผู้ไม่พบความเจริญ” เพราะฉะนั้น ความจำนงด้วยเจตนาอันสูงสุดหรืออย่างประเสริฐเพื่อปฏิบัติธรรมนั้น เป็นเรื่องเริ่มต้นที่สำคัญ เพราะต้องประกอบด้วย “ความศรัทธาและนันทะ” อย่างแรงกล้า และต้องมี “เหตุผล” ที่จะปลงใจเชื่ออย่างแท้จริงในพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า คนที่มีเจตนาดีพร้อมนั้น ย่อมแสดงจริยาดีเช่นกัน นั่นคือ “**ทำ-พูด-คิด**” [กาย-วาจา-ใจ] ออกมาดีเป็นฝ่ายกุศลอย่างแน่นอน และมีเพียง “**เหตุผล**” เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ก็คงไม่พอ ต้องประกอบด้วย “**ปัญญา**” อีกฝ่ายหนึ่ง จึงจะสมบูรณ์บริบูรณ์จริงดังนั้น คำว่า “**ปัญญาและเหตุผล**” นั้น จึงเป็นเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นประกอบทุกขั้นตอนในการปฏิบัติธรรมที่ถูกหลักเกณฑ์ “**ธัมมานุวัตรปฏิบัติ**” และให้สอดคล้องกับ “**มัชฌิมาปฏิปทา-อริยมรรคมีองค์ ๘-อริยสัจ ๔**” อีกด้วยเช่นกัน และจำเป็นต้องประพฤติปฏิบัติเช่นนี้ตลอดไปด้วย ไม่ใช่เฉพาะเพียงวันใดวันหนึ่งเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเกิดความเข้าใจสรรพสิ่งต่างๆ อย่างถูกต้องตามจริงเป็น ก็วางเฉยด้วยใจเป็นกลาง “**อุเบกขา**” ได้กับสิ่งเหล่านั้น เพราะได้เห็นชอบตามเป็นจริง [รู้เห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์] ที่เรียกว่า “**สัมมาทิฐิ**” เมื่อมีจิตคุ้นเคยกับสภาวะธรรมที่เป็นอยู่เช่นนี้ ก็เท่ากับว่ามีความถึงพร้อมในการจะตรัสรู้ได้ เพราะสามารถเข้าถึงความรู้คมชัดแห่ง “**อภิญญา**” ได้ไม่ยากจนเกินไป และ “**ปัญญากับเหตุผล**” ได้ช่วยให้ลดอำนาจครองงำแห่งกิเลสทั้งหลายลงอย่างเบาบางไปเรื่อย จนถึงขั้นหมดสิ้นแห่งกิเลสอาสวะทั้งหลายได้จริง

ฉะนั้น ผู้ที่เจริญแล้วทั้งหลาย ย่อมมีความเชื่อในแนวทางเดียวกันว่า “**ความจริงเป็นสิ่งไม่ตาย**” นั่นคือ “**สัจธรรมเป็นอมตะ**” อย่างเช่น “**นิพพาน**” เป็นทั้ง “**บรมธรรม**” และ “**อมตธาตุ**” ในเวลาเดียวกัน ไม่ปรากฏความไม่เที่ยงและความแปรปรวน เป็นภาวะที่ว่างเปล่าจากกิเลสอาสวะแล้ว คือ “**อนัตตตา-สุญญตา**” นอกจากนี้ “**นิพพาน**” ก็ยังเป็นมิติทางจิตที่ทำทนายผู้มีปัญญาและเหตุผลเท่านั้น ที่จะสามารถเข้าถึงชาตินี้ได้

หรืออีกนัยหนึ่งนั้น บุคคลผู้จะมีปรีชาสามารถเข้าถึงนิพพานได้นั้น จะต้องมึปณิธานตั้งมั่นเป็นมั่นเหมาะจริง จึงจะสามารถรู้เห็นตรัสรู้ถึง “สัจภาวะแห่งนิพพาน” ได้ ด้วยการยึดมั่นตามแนวทางการปฏิบัติธรรมที่ถูกหลักวิธี ที่เรียกว่า “ธัมมานุष्ठมมปฏิบัติ” ดังได้บรรยายอย่างละเอียดในเบื้องต้น ฉะนั้น ความมุ่งมั่นเพื่อความสำเร็จอย่างยอดเยี่ยมในการปฏิบัติธรรมนั้น จึงเป็นของการพัฒนาจิตให้เป็นจิตที่ปราศจากกิเลสนิวรณ์ทั้งหลายอย่างมีขั้นตอนที่เป็นระบบด้วยกฎเกณฑ์ที่ถูกต้องตามกำหนดธรรมคด้วยเช่นกัน ในสิ่งที่เป็จริง ก็คือว่า การปฏิบัติธรรมที่ถูกต้องด้วย “ธัมมาปฏิบัติ” ก็ยอมให้ผลลัพธออกมาที่ถูกต้องเป็นที่ปรารถนา แต่การปฏิบัติธรรมที่ผิดทางจากหลักมัชฌิมาปฏิทาด้วย “มิจฉาปฏิบัติ” ก็ยอมให้ผลลัพธออกมาที่ผิดไม่เป็นที่ปรารถนาอย่างใดเลย มีแต่พลอยจะเสียหายวิบัติไปทุกอยาง ให้พิจารณานิยามของคำ ว่า “วิบัติ” ดังนี้

“วิบัติ ๔” หมายถึง ความผิดพลาด ความเคลื่อนคลาด ความเสียหาย ความบกพร่อง ความใช้การไม่ได้ ได้แก่

- (๑) “ศีลวิบัติ” คือ เสียศีล ทุศีล ความเสียแห่งศีล ประพฤติศีลบาป
- (๒) “อาจารย์วิบัติ” คือ เสียความประพฤติ จรรยาบรรยาพไม่ดี
- (๓) “ทัญญูวิบัติ” คือ ความเห็นคลาดเคลื่อน ผิดธรรมผิควินัย ความผิดพลาดแห่งความคิดเห็น
- (๔) “อาชีพวิบัติ” คือ ประกอบอนเสนาหรือมิจฉาชีพ หาเลี้ยงชีพในทางที่ผิด

เพราะฉะนั้น ความคลาดเคลื่อนในความคิดเห็นนั้น ก่อให้เกิดกิเลส “ตัณหา-ทัญญู-มานะ” ขึ้นมาสะสมในใจอย่างไม่รู้ตัว และเป็นเหตุให้นึกคิดปฏิเสธความดีพื้นฐานงายๆ กลายเป็นเรื่องใหญ่ คิดอะไรก็ไม่เป็นไปตามเหตุผลงายๆ คูผิดพลาดหรือผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริงอย่างสิ้นเชิง ไม่ยอมรับความจริงในเรื่องการปฏิบัติธรรมที่ถูกหลักถูกวิธีตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่า “ธัมมานุष्ठมมปฏิบัติ” ฉะนั้น การที่จะนึกคิดเข้าไปใกล้ “อริยมรรคมีองศ์ ๘” นั้น จะเป็นเรื่องยากมากยิ่งขึ้น ฟัง เห็น รู้ได้ แต่ไม่เข้าใจที่จะนำมาปฏิบัติได้แค่เข้าสู่ฐานะแห่งพุทธบริษัทก็ยังมีแต่อุปสรรคเกิดขึ้นมากมาย ที่จะเข้ามาขัดขวางให้นึกคิดปฏิเสธคุณชาติของความเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีได้ ฉะนั้น ความนึกคิดที่เป็นกุศลก็ยิ่งยาก ส่วนการลงมือปฏิบัติ นั้น ก็ยังเป็นเรื่องยากขึ้นไปอีกหลายเท่าตัว กล่าวโดยสรุป ไม่ได้ดีสักเรื่องที่ว่าถือบัตร์ประจำตัวประชาชนเป็นชาวพุทธ

เมื่อพิจารณาถึงกรณีของความเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีพร้อมนั้น ก็ให้ถือเกณฑ์ในเรื่องทัศนคติของบุคคลนั้น ที่มีต่อแนวทางดำเนินตามข้อประพฤติปฏิบัติธัมมาปฏิทาตาม ที่เรียกว่า “ธัมมานุष्ठมมปฏิบัติ” นั่นคือ ปฏิบัติธรรมถูกหลักสมควรแก่ธรรม ให้ธรรมย่อยคล้อยแก่ธรรมใหญ่ สอดคล้องตามวัตถุประสงค์ของธรรมทั้งหลายที่สัมพันธ์กัน กล่าวคือ ต้องมีความสามารถขบหลักธรรมทัญญูได้ ไม่ใช่แค่เพียงท่องจำได้เพียงอย่างเดียว นั่นคือ ต้องการให้เกิดปัญญาแตกฉานประกอบด้วยเหตุผลในหลักธรรม และสามารถนำมาตัดแปลงประยุกต์ใช้ในชีวิตได้ โดยดำเนินชีวิตถูกต้องตามธรรม รู้จักใช้วิจารณ์ด้วยเหตุผลอันดียิ่งในการไตร่ตรองพิจารณาถึงความถูกต้องหรือความไม่ถูกต้องในการปฏิบัติธรรมได้ด้วยตนเอง เพราะในการตรัสรู้ธรรมทั้งปวง ต้องกระทำด้วยตนเองและเป็นเรื่องเฉพาะตน จะไปอาศัยคนอื่นมาทำแทนตนไม่ได้โดยเด็ดขาดทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น เมื่อรู้จักการตัดแปลงความคิดอย่างสร้างสรรค์ ก็ย่อมรู้จักการต่อยอดองค์ความรู้

ได้อย่างมีประสิทธิภาพ อันนำไปสู่ความสำเร็จสูงสุดในชีวิตได้ ที่เรียกว่า “สัมโพธิญาณ” เนื่องจากไม่ใช่กรณีของเหตุการณ์ที่จะเป็นขึ้นได้อย่างสะดวกง่ายดาย ที่ใครก็ได้ก็จะทำได้ในการบรรลุธรรมวิเศษในพระธรรมวินัยนี้ ยิ่งเป็นบุคคลที่พอกพูนกัสมรรคด้วยกิเลสมูลแห่ง “ราคะ-โทสะ-โมหะ” ที่แรงกล้ามากเท่าไร ก็ยิ่งทำให้ปฏิบัติได้ยาก ทั้งรู้ผลยากขึ้นไปอีกเท่านั้นเช่นกัน ซึ่งถือเป็นแนวปฏิบัติ ทางดำเนิน การปฏิบัติแบบที่เป็นทางดำเนินให้ถึงจุดหมายแห่งการปฏิบัติธรรมที่ถูกต้อง นั่นคือ ความหลุดพ้นหรือความสิ้นอาสวะ [สัมโพธิ] ที่เรียกว่า “ทุกขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญญา” (ข้อ ๑ ในปฏิปทา ๔) นั่นคือ “ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า” เมื่อต้องเผชิญกับมารอุปสรรคด้วยกิเลสเช่นนี้ ยิ่งสร้างสิ่งบั่นทอนขวัญกำลังใจมากขึ้นเท่านั้น โอกาสที่ต่อสู้กับกิเลสจะได้รับชัยชนะนั้น ก็เห็นจะได้ยาก ยิ่งเช่นกัน สถานการณ์ดังกล่าวนี้ บุคคลนั้นจะต้องเอาชนะจิตใจตนเองให้ได้จริงๆ ไม่ท้อแท้ห่อถอยหนีความลำบากดังกล่าวนี้ แม้จะทุกข์ทรมานมากน้อยแค่ไหนก็ตาม ก็อย่าล้มการใช้วิธีการวางเฉยต่อสภาวะการณ์ที่กำลังเผชิญหน้าอยู่นั้นด้วย “อุเบกขาเวทนา” ด้วยการทำให้ไม่ฟุ้งซ่านไม่พัวพันเพื่อนเสียดสี ไม่ให้เสียสมาธิ ทั้งอยู่ในขณะภาวนา [มนสิการกรรมฐาน] หรือขณะดำเนินชีวิตตามปกติอยู่ในอันดับสุดท้าย ก็คือ การเจริญสติสัมปชัญญะด้วย “สติปัฏฐาน ๔” อย่างหนักแน่นมั่นเหมาะ ประกอบด้วยบรรดาหลักธรรมที่เกี่ยวพันความตรัสรู้และอริยมรรคที่เหลืออยู่ ที่เรียกว่า “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” [มรรคภาวนา] ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔-ปธาน ๔-อิทธิบาท ๔-อินทริย ๕-พลละ ๕-โพชฌงค์ ๗-มรรคมืองค์ ๘ ให้คิดพิจารณาอย่างทั่วถ้วนในมรรคภาวนาดังกล่าวนี้ ไม่ว่าผู้ปฏิบัติธรรมกำลังมนสิการบรรดาธรรมข้อใดอยู่ ก็ไม่สามารถทิ้งหรือละเลยหลักธรรมในมรรคภาวนาไปได้เลย ที่ต้องถือปฏิบัติร่วมกับข้อธรรมอื่นด้วย ที่เรียกว่า “เสขปฏิบัติ” [จรณะ ๑๕] หมายถึง ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุวิเศษ หรือนิพพาน ได้แก่ สีสัมปทา ๑-อภิญญาปฏิบัติ ๓-สังกรรม ๗-ฌาน ๔ เพราะฉะนั้น การพิจารณาธรรมทั้งหลายให้เกิดความเป็นหนึ่งกันนั้น ที่เรียกว่า “ธรรมสามัคคี” จึงเป็นอีกขั้นตอนหนึ่งที่เกิด “ญาณสัมปยุตต์” ในขณะที่เข้าไปสู่ความตรัสรู้หรือความรู้แจ้งแทงตลอดในธรรมทั้งปวงในขั้นตอนต่างๆ ของการปฏิบัติธรรมของตน อันขึ้นกับระดับของ “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” ของแต่ละบุคคลว่าจะเข้าขั้นปัญญาแตกฉาน [เสขปฏิบัติสัมภิตา] ได้มาน้อยแค่ไหน ได้แก่ ชั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-อินทริย ๒๒-อริยสัจ ๔-ปัจจุสมุปบาท ๑๒-ปัจจุสมุปบันนธรรม ๖ ดังนั้น ทั้งหลายทั้งปวงที่ได้บรรยายมาข้างต้นนั้น ก็ให้ผู้ปฏิบัติธรรมน้อมนำจิตใจให้อยู่ในกระแสแห่งอริยมรรคด้วย “ธัมมานุวัตรมปฏิบัติ” อยู่ตลอดเวลา จนกว่าจะบรรลุถึงความสิ้นไปแห่งกิเลสอาสวะทั้งหลาย และมีปริชาหยั่งรู้ถึง “สัจจภาวะแห่งนิพพาน” ได้จริง โดยไม่ลำบากหรือไม่ประสบอุปสรรคที่เกินกำลังจะชนะได้ อย่าประมาทอย่างไม่มีสติสัมปชัญญะ หรือมีจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาและเหตุผลใดๆ อีกเลย.

